

FƏNN: QIYMƏT VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

MÖVZU 15: QIYMƏTİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ VƏ KREDİT

Müəllim: Rafiq Vahid oğlu Abbasov

Tarix : 2025

İxtisas: Marketing

Qrup: 3¹,3²,3³

Mühazirə: Teorik

FTN 6: Xarici ticarətdə, vergi sistemində, pul və kredit sistemində qiymətlərin formalaşmasını, onların ölkə və xarici bazarlarda ticarət əlaqələrində tətbiqi metodologiyasının öyrənilməsi təmin edilir

P L A N

1. Kreditin qiymətinin iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən qiymətlər sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi.
2. Kreditin qiymətinin mahiyyəti.
3. Kredit resursları qiymətinin müəyyən edilməsi qaydası.

ƏDƏBİYYAT

1. Çudakov A.D. . “Qiymət və qiymətin əmələ gəlməsi” Dərslik. Bakı, “Elm”, 2009, rus dilindən tərcümə, 312 səh.
2. Kazımlı X., Bayramov Q., Sadıqov B., Quliyev İ., Hübətova S., Məmmədov İ. Qiymətin əmələ gəlməsi. Dərslik Bakı, “Müəllim”, 2019, 498 səh.
3. Qarayev İ. Qiymətin əmələ gəlməsi. Dərslik. Bakı, UNEC, 2000, 358 səh.
4. Qafarov N.C., Quliyev İ.Q. Qiymət və qiymətləndirmə. Bakı, ADİU, 2017, 375 səh.

1. KREDİTİN QIYMƏTİNİN İQTİSADİYYATDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN QIYMƏTLƏR SİSTEMİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Bazar iqtisadiyyatında qiymətin əmələ gəlməsi kredit sistemindən sıx asılıdır. Kredit əsas etibarilə pul formasında verilsə də, digər formada, məsələn, əmtəə (*natural*) formasında verilməsini də istisna etmir. O, həm də əmtəənin iki tərəfli xarakter daşıyan hərəkəti, yəni onun alqı-satqısı ilə bağlı olmaqla tələb və təklif qanunu əsasında tənzimlənir. Bununla da qiymət dəyər formasında hərəkəti zamanı qarşılıqlı hərəkətinin çox vaxt istisna olunduğu kreditdən fərqlənir.

Bazar şəraitində qiymət onun mahiyyətini səciyyələndirir və iqtisadi sistemin özünü tənzimləyir. Qiymətlər istehsalın strukturunu müəyyən edir, maddi axınların hərəkətinə, əmtəə kütləsinin bölgüsünə, əhalinin rifah səviyyəsinə həlledici təsir göstərir. Qiymətlərin hər bir iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olan pul və kredit bazarlarına təsiri də böyükdür. Bu proseslər iqtisadi böhran şəraitində xüsusilə kəskin surətdə təzahür edir.

Yüksək inflyasiya şəraitində ictimai kapitalın strukturunun, onun dövrünün, yəni təkrar istehsalının dərin dəyişiklikləri, o cümlədən istehsal amillərinin və bölgü münasibətlərinin dəyişikliyi baş verir. Nəticədə ictimai kapitalın real kəmiyyəti xeyli azalır. Bu əsas istehsal amilləri qiymətlərinin əmələ gəlməsinin pozulmasının orta mənfəət normasının yaranma mexanizmlərinin dəyişilməsinə səbəb olmasında təzahür edir.

Qiymətlərin hərəkəti vasitəsilə baş verən yenidən bölgü proseslərinin zəruriliyi sənayenin hasilat və emalədar sahələrinin bəzi məhsul növlərinin tarazlı olmamasından irəli gəlir. Onların çatışmazlığının yeri daha yüksək mənfəət normasında defisit və tələbə malik olan məhsul istehsal edən sahələrdən doldurula bilər. Nəticədə kapitalın sahələrarası “*axını*” üçün tələb olunan dövrdə, təklifin səviyyəsi kifayət qədər olmayan məhsulların qiymətləri yüksəlmə meylinə malik olurlar. Beləliklə, kapitalın iqtisadiyyatın bir sahəsindən digərinə, istehsalın bir növündən digərinə, bir fərdi kapitaldan digərinə “*axını*”nın təmin olunmasında əsas yük qiymətlərin üzərinə düşür.

Lakin qiymətlərin yüksəlməsi yığılmanın və deməli, investisiyalar üçün imkanların artırılması əvəzinə, onların hər ikisinin azalmasına səbəb ola bilər.

İstehsalın iri korporasiyalarda cəmlənməsi rəqabəti və kapitalların sahələrarası “axını”nı məhdudlaşdırır. Nəticədə resursların yenidən bölgüsü mexanizmində ciddi dəyişikliklər baş verir. Belə ki, kapital “axını” əsasən birbaşa yolla deyil (*səhmlərin alınması, yeni müəssisələrin tikilməsi, digər növ birbaşa kapital qoyuluşları*), daha çox dolayı, yəni qiymətlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Böhran, inflyasiya və iqtisadiyyatda inhisarçılığın saxlandığı şəraitdə sahə qiymətləri mexanizmlərindəki struktur uyğunsuzluğu nəinki saxlanılır, hətta daha da dərinləşir. Dövlətin təbii inhisar tariflərinin qəti tənzimlənməsindən imtina etməsi xammal sektorunda qiymətləri dünya göstəriciləri ilə bərabərləşdirir, bəzi hallarda onları ötüb keçirlər.

Təbii inhisarçıların (*yanacaq – enerji kompleksi, elektroenergetika, nəqliyyat oliqarxların*) qiymət siyasətinin doğurduğu qiymət əyintilərindən sənayenin yerdə qalan bütün sahələri və kənd təsərrüfatı əziyyət çəkir. Xüsusilə yeni kənd təsərrüfatı texnikasının, gübrələrin və i.a. alınması bu səbəbdən kəskin sürətdə azalır. Yaranmış dəyər mexanizmi xalis məhsulun xeyli hissəsinin intensiv sürətdə sahələrarası yenidən bölgüsünə səbəb olur və bununla da iqtisadiyyatın bu sahəsində təkrar istehsalın əsasını sarsıdır. Təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın emaledici sahələrində ümumi gəlir xammal sahələrindəkinə nisbətən 3-4 dəfə azdır.

Orta mənfəət normasının və sahə qiymətlərinin formalaşması mexanizmlərinin pozulması nəticəsində ictimai kapitalın strukturunda dəyişiklik baş verir. Kommersiya banklarının rentabelliği iqtisadiyyatın real sektoru ilə müqayisədə həddən artıq yüksək olur. Belə şəraitdə sənaye və digər sahələrdən kapital bank sahəsinə “axmağa” başlayır. Bunu depozit və istiqrazlara görə faizlərin kreditlər üzrə faizlərə nisbəti barədəki məlumatlar əsasında söyləmək olar. Belə ki, kommersiya bankları üçün bu əmsal Rusiyada 1:3,29; Almaniya da – 1:1,42; Yaponiyada – 1:1,49 və ABŞ-da – 1:2,25 təşkil etmişdir. Deməli, digər ölkələrlə müqayisədə Rusiyada bank işi olduqca mənfəətlidir.

Qiymətlərin artması əmtəə kütləsinin bölgüsünün strukturunda dəyişikliyə səbəb olur. Burada ayrı-ayrı əmtəə növlərinə tələb və təklifin tarazlığını nəzərə almaq lazımdır. Əgər tələb çox sərtdirsə, onda qiymət ciddi şəkildə dəyişilir. Bu bir tərəfdən, istehsalçılar üçün istiqamətləndirici rol oynayır, yə-

ni onlar istehsalı ya azaldır, ya da dayandırır. Digər tərəfdən isə, qiymət vasitəsilə resurslar bir yerdən başqa yerə axırlar ki, nəticədə də istehsalın həcmi sürətlə dəyişilir. Buna görə də qiymətin dəyişilməsi ilk növbədə istehlakın dəyişilməsini, sonra isə məhsul istehsalının dəyişilməsini stimullaşdırır.

Beləliklə, qiymətlərin köməyi ilə istehlakçı və istehsalçının maraqları birləşdirilir və onların qarşılıqlı surətdə ödənilməsi şərtləri təmin edilir. İstehsalçı üçün qiymətin daha yüksək olması həmişə faydalıdır. Əgər istehsalçıda xərclərin aşağı salınmasına stimulyoxdursa, bu o deməkdir ki, aşağı qiymət onu əməli cəhətdən maraqlandırmır. Qiymət ilə xərcin qarşılıqlı əlaqəsinin dinamika elədir ki, istehsalçı yalnız istehlakçının qiymət danışıqına girişdiyi halda xərclərin azaldılmasından maraqlı olur. Bu şəraitdə istehsalçı xərcləri necə aşağı sala biləcəyi barədə fikirləşir. Deməli, qiymət istehsalçılar ilə istehlakçılar arasındakı münasibətlərin tənzimləyicisi olur və kapitalların “axını”na imkan yaradır.

Ayrı-ayrı sahələrdə vəsaitlərin çatışmaması kredit və pul emissiyasının köməyi ilə doldurula bilər. Bu halda dövlət əhali üçün məhsul istehsal edən həyati əhəmiyyətli sahələrin (*kənd təsərrüfatı, yüngül və yeyinti sənayesi*) saxlanması məqsədilə iqtisadiyyata xeyli pul resursları kütləsi avans edir, bundan başqa yanacaq-energetika sahələrinə (*o cümlədən ixrac yönümlü*), nəqliyyata iri qoyuluşları həyata keçirir.

Büdcə vəsaitləri hesabına bu sahələrin maliyyələşdirilməsi inflyasiya nəticələrinə malikdir. Çünki onlara qoyulan vəsaitlər, adətən, geri qaytarılmır. Buna görə də maliyyələşdirmə kreditləşdirmə yolu ilə kommersion bankları tərəfindən həyata keçirilir. Kommersion bankları pulu borc verərkən elə müştərilər seçirlər ki, onlar nəinki borcu müəyyən edilmiş vaxtda qaytarır, həm də mənfəəti təmin edirlər. Əgər bankın kredit qoyuluşları vaxtında qaytarılmırsa, borcun verilməsi dayandırılır.

Qiymətlərin artması dolay yolla kreditin inkişafına kömək edir. İstehsal-texniki təyinatlı əsas məhsul növlərinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının, ticarət vasitəsilə satılan istehlak mallarının qiymətlərinin yüksəlməsi istehsal və tədavül xərclərinin kəskin surətdə artmasına səbəb olur. Nəticədə müəssisələr aldıkları xammalın, materialların, avadanlıqların haqqını ödəyə bilmir və borc almaq üçün kommersion banklarına müraciət edirlər.

Sərbəst pul resurslarının məhdudluğu, bir tərəfdən, kreditləşmə üçün kredit əməliyyatlarının inkişafına imkan yaradır, digər tərəfdən isə kredit resurslarının qiymətinin artmasına səbəb olur. Kreditdən istifadəyə görə faiz dərəcələri yüksəlir və eyni zamanda kreditləşmə obyektlərinin dairəsi daralır. Vaxtında qaytarılmamış və ödənilməmiş borcların çoxalması, vaxtı keçmiş kreditlərin yüksək xüsusi çəkiyə malik olması və digər amillər də kreditin qiymətinin artmasına kömək edir.

Bahalaşmış kredit hesabına alınmış istehsalda istifadə olunan dövriyyə vasitələri müəssisənin hazırladığı məhsulun maya dəyərini artırır. Buraxılan məlumatların qiyməti inflyasiyanı gücləndirməklə daima yüksəlir. Bu zaman müəssisələr mümkün inflyasiya xərclərini kompensasiya etmək üçün məsrəflərin ötür keçən artımını qabaqcadan qiymətlərdə nəzərə almağa çalışırlar. Beləliklə, qiymətlərin yüksək sürətlə artması kredit resurslarına daimi tələbi və deməli, kreditin yüksək qiymətini saxlamağa kömək edir.

Veriləcək kreditin həcmi müəyyən etmək üçün əmtələrin qiyməti mühüm əhəmiyyət daşıyır. Borc konkret əmtəə-maddi sərvətin alınmasına və müəyyən qiymətə malik olan məsrəflərin çəkilməsinə verilir. Buna görə də kreditləşdirilən əmtəə-maddi sərvətin qiyməti nə qədər yüksək və məsrəflər nə qədər çox olarsa, başqa şərtlər eyni olduqda, təsərrüfatlara və ya ayrı-ayrı şəxslərə verilən borcların həcmi o qədər artıq olar.

Əmtəə-maddi sərvətlər adətən borc alanın çəkdiyi nəqliyyat xərcləri (*daşınma xərcləri*) nəzərə alınmaqla, onların əldə edildiyi qiymətə əsasən kreditləşdirilir. Kreditləşən əmtəə-maddi sərvətlərin qiymətləndirilməsi müxtəlif olmaqla onların hərəkətinin mərhələsindən asılıdır. Məsələn, istehsal materialları (*xammal, əsas və yardımçı materiallar, yanacaq və s.*) alındıqda kreditləşmə faktiki qaimə xərcləri əlavə edilməklə onların alındığı qiymət üzrə aparıla bilər.

Kreditləşən məsrəflər dəyərləndirildikdə tətbiq olunan qiymət borc alanın xərclərini ödəyir və onun dövriyyə vasitələrinin dövrənini təmin etmək üçün şərait yaradır. Verilmiş kreditlərin həcmi öz növbəsində kreditləşən məsrəflərin ümumi qiymətinə dolaylı yolla təsir göstərir. Adətən borc faizi mənfəətin bir hissəsini təşkil edir və alınan resursların qiymətinin tərkibinə daxil olan tədavül xərclərinə aid edilir.

İstehsal sahələrinin məhsulunun qiymətinin daima yüksəlməsi krediti daha çox riskli edir və deməli, onun yüksək faiz dərəcəsini şərtləndirir. Belə dərəcələr xüsusilə avadanlıqların və istehsal güclərinin son dərəcə aşınması nəticəsində məhsulun maya dəyərinin daima yüksəldiyi yeyinti sənayesi müəssisələri üçün müəyyən olunur.

Yanacaq-energetika kompleksi sahələrinin kreditləşdirilməsi mürəkkəbdir. İqtisadiyyatın bu sahəsi aydın şəkildə ixrac yönümlüdür. Neft şirkətlərinin demək olar ki, hamısı gələcəkdə ödəmək şərti ilə Qərbdən küllü miqdarda kredit almışlar. Pul borcları keçmiş yüksək qiymətlərlə alınmış, lakin onları xeyli aşağı düşmüş cari qiymətlərlə qaytarmaq lazım gəlir. Deməli, kreditləri qaytarmaq üçün neft hasilatını xeyli artırmaq və onu qiymətlər nə qədər azalmışsa, o qədər çox Qərb investorlarına vermək lazımdır.

İstehsalın mövsümliliyi ilə əlaqədar olaraq kreditdən istifadə edən iqtisadiyyatın aqrar sektorunun kreditləşməsi də mürəkkəbdir. Bunun əsas səbəbi kənd təsərrüfatı texnikasının, yanacaq-yağlama materiallarının, digər dövriyyə vasitələrinin qiymətlərinin xeyli artmasıdır. Onların qiyməti daima yüksəldiyinə görə müəssisələr heyvandarlıq məhsulları istehsalının həcmi, əkin sahələrinin miqyasını azaltmağa və ya orada sabit gəlir verə bilən, lakin heç də həmişə istehlakçılar üçün faydalı olmayan bitkilər əkməyə məcbur olurlar.

Ticarətdə kreditin ödənilməsi mənbəyi məhsulun satışından ticarət müəssisələrinin hesabına daxil olan vəsaitlərdir. Qiymətlərin yüksəlməsi ilə dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasında özünün vəsaitlərinin payı artır, kreditin payı isə azalır. Deməli, qiymətlərin hərəkəti kreditin vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Əmtəələrin satışından əldə edilən pullar, sonra kreditlərin ödənilməsi üçün banka yönəldilir. Buna görə də qiymətlərin artdığı şəraitdə ticarət müəssisələri tərəfindən əhalinin tələbi olduğu əmtəələrin tədarüku eyni zamanda pulun hərəkətinin sürətlənməsinə və kreditin ödənilməsinə kömək edir.

Beləliklə, qiymət “*müəssisə-bazar*”, həmçinin “*müəssisə-bank*” münasibətlərinin iqtisadi tənzimləyicisi vəzifəsini yerinə yetirir. O, nəinki xərcləri nəzərə alır, həm də onların yerləşməsini tənzimləyir, kapitalın müxtəlif sahələrə “*axını*” vasitəsilə əmtəənin rəqabət qabiliyyətini yüksəldir, xərclərin yenedən bölgüsünü həyata keçirir.

Ayrı-ayrı istehsalçıların məhsulunun qiyməti kreditə tələb və təklifi tarazlaşdırır. Özünün xüsusi dövriyyə vəsaitləri ilə təmin olunmayan, rəqabətli məhsul istehsal edən sahələrdə kreditə tələb onun bazarda təşəkkül tapmış qiyməti ilə müəyyən olunur. Özünün çatışmayan dövriyyə vasitələrini bank kreditinin köməyi ilə əldə edən sahibkar qiymət nə qədər aşağı olarsa, başqa şərtlər eyni olduqda, tələb o qədər çox olar müddəasından irəli gəlir “*nə istehsal etməli?*” məsələsini həll edir. Deməli, əmtəələrin qiyməti istehsal amillərindən biri kimi kreditin qiymətini müəyyən edir.

Qiymətlərin artması kütləvi (*şəxsi*) istehlak mallarına əhalinin tədiyə qabiliyyətli tələbinin vəziyyətinə və gəlirlərin bölgüsünün bütün sistemə təsir göstərir. İstehlak tələbi ümumən azaldıqda onun strukturunda dəyişikliklər baş verir. Yəni, onun tərkibində ərzağa çəkilən xərclərin payı xeyli artır və müvafiq surətdə digər, o cümlədən sənaye əmtəələrinə tələb azalır.

Əmanətlərin strukturu da dəyişilir. Məlum olduğu kimi, əhalinin əmanətləri iqtisadiyyatın real sektoru üçün investisiya mənbələrindən biridir. Yığılmış vəsaitlər tədavül dairəsinə qoyuluşlara, fond və valyuta bazarlarında, xarici ticarətdə əməliyyatların, həmçinin müxtəlif möhtəkir əməliyyatların maliyyələşdirilməsinə sərf edilir. Lakin onlardan maddi istehsal sahəsinə investisiya qoyuluşları üçün istifadə olunmur. Bunun ən azı iki səbəbi vardır. Əvvələ, artıq qeyd etdiyimiz kimi, real sektorda mənfəət norması tədavül dairəsinin gəlirliyindən çox aşağıdır. İkincisi, müasir istehsal yüksək ixtisaslı mənecmentdən, bazar konyunkturasının diqqətli monitorinqindən, elm və texnikanın nailiyyətlərinin operativ surətdə tətbiqindən, əmtəə çeşidinin yeniləşdirilməsindən, onun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən ayrılmazdır. Beləliklə, əhalinin vəsaitləri ixtisas səviyyəsinin artırılmasına qoyuluşların mənbəyi olmur, əlavə bilik, təcrübə əldə olunmasına sərf edilmir. Bu da bütövlükdə gələcək inkişaf üçün imkanları məhdudlaşdırır.

2. KREDİTİN QIYMƏTİNİN MAHIYYƏTİ

Müasir şəraitdə qiymətin əmələ gəlməsi və kreditin qarşılıqlı əlaqəsi bank xidmətlərinə tələb və təklifin, əmtəə, fond və valyuta bazarlarında konyunkturanın kəskinləşməsinin, iqtisadiyyatda inflyasiya proseslərinin güclənməsinin təsiri altında baş verir. Bankın bu və ya digər xidmətlərinin, ilk növb-

bədə verilən borcların gəlirliyi dərəcəsinin müəyyən edilməsi sahəsində yeritdiyi siyasət də göstərilən asılılığın səviyyəsinə ciddi təsir edir. Başqa sözlə desək, verdiyi borca görə haqqın hesablanma qaydası bankın fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Bu haqq kreditin qiyməti formasını alır.

Kredit sisteminin inkişaf dərəcəsi və sərbəst kredit resurslarının həcmi borc kapitalı təklifinə həlledici təsir göstərir. Sərbəst resurslar nə qədər çox olarsa, kredit müəssisələrinin borc alanlara nisbətən aşağı dərəcələrlə borc verməsi imkanları o qədər yüksək olur. Adətən, Mərkəzi bank tərəfindən kredit ekspansiyası siyasətinin həyata keçirildiyi şəraitdə belə imkan yaranır.

İqtisadiyyatda sərbəst resursların həcmi çox olduqda bank kreditlərinə tələbin azalması baş verir. Beləliklə, faiz dərəcəsinin əmələ gəlməsinə bazar qüvvələri və dövlət tənzimlənməsi təsir göstərirlər.

Bank məhsulunun əsas növlərinin (*indiki halda-borcun*) qiymətinin daha dəqiq göstəricisi faiz norması və ya faiz dərəcəsidir. O, aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$\text{Faiz dərəcəsi} = \frac{\text{Gəlir}}{\text{Verilmiş kreditin miqdarı}} \times 100\%.$$

Əmanətçilər və borc alanlar arasında maliyyə vasitəçisi rolu oynayan banklar birincilərdən aldıkları vəsaitləri ikincilərə verirlər. Bu halda əmanətçilər depozitlərə görə faiz əldə edir, borc alanlar müəyyən müddətdə böyük məbləğdə borc pullardan istifadə edir, bankın mənafeyi isə marj (*hədd*) şəklində ifadə olunur.

Marjın ölçüsü, yaxud da faiz dərəcəsi illik faiz formasında göstərilir. Faiz dərəcəsinin yüksəlməsi kreditin bahalaşdığını, azalması isə onun ucuzlaşdığını bildirir. Kreditin qiymətinin dəyişilməsi yalnız bank və müştəri üçün deyil, həm də ölkənin bütün iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kreditin qiyməti artdığı halda istehsalın genişləndirilməsi mənbələri məhdudlaşır.

Qeyd olunanlar bankın faiz siyasətinin aparılmasının aşağıdakı əsas prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verir:

a) bankın fəaliyyətinin kommersiyalaşdırılması ilə sıx əlaqəyə riayət edilməsi;

b) depozit (*passiv*) və borc (*aktiv*) əməliyyatlar üzrə faiz dərəcələrinin eyni vaxtda tənzimlənməsi;

c) bank əməliyyatlarının rentabelliğini və müqavilə əsasında onların ödənilməsi qaydasını təmin edən faiz dərəcələrinin differensiallaşdırılmış ölçülərinin müəyyən olunması.

Kreditin qiymətinin dəyişilməsini təhlil edərkən, həmin dəyişiklikləri doğuran amilləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu zaman xarici və daxili amillər fərqləndirilir.

Kreditin qiymətinin dəyişilməsinin xarici amillərinə aiddirlər:

- a) ölkədəki pul-kredit siyasəti;
- b) kredit xidmətləri bazarında rəqabət.

Kreditin qiymətinin dəyişilməsinin daxili amillərinə aiddirlər:

- a) kreditin ödənilməməsi riskinin dərəcəsi;
- b) borc əməliyyatlarından mənfəət əldə edilməsi;
- c) kreditin qaytarılmasının təmin olunmasının xarakteri;
- d) borcun miqdarı;
- e) borcun ödənilmə müddəti;
- ə) borcun rəsmiləşdirilməsi və nəzarət üzrə xərclər;
- f) bank ilə borc alan arasındakı münasibətlərin xarakteri.

Azərbaycanın Mərkəzi bankı verilən kreditlərin həcminə nəzarət məqsədilə faiz dərəcələrinin ümumi səviyyəsinə təsir göstərməyə çalışır. Faiz dərəcəsinin dəyişilməsi iqtisadiyyatın və pul tədavülünün vəziyyətindən asılı olaraq kreditləri daha ucuz və ya baha etməklə onların verilməsini stimullaşdırmağa və əksinə, mədudlaşdırmağa imkan verir. Faiz dərəcəsi səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində kredit bazarında həm MB tərəfindən alınan rəsmi uçot dərəcəsi (*faiz norması*), həm də pul bazarında MB-in əməliyyatlarının həcmi artır.

Yenidən maliyyələşdirmə dərəcəsi, yaxud da MB tərəfindən digər banklara verilən kredit resurslarına görə haqqın səviyyəsi banklararası kreditlər bazarındakı dərəcəyə nisbətən xeyli yüksəkdir.

Mərkəzi bank fəaliyyət müddətindən, etibarlılığından, yüksək dərəcəliyindən və i. a. asılı olaraq bir neçə rəsmi uçot dərəcələri müəyyən edir. MB bu

yolla pul kütləsinin miqdarına təsir göstərir və kommersiya banklarının kreditə olan tələbinin yüksəlməsinə və ya azalmasına imkan yaradır.

Rəsmi faiz dərəcələri kredit resurslarının bazar şərtlərinə müvafiq surətdə və MB-in birbaşa nəzarətində olmayan kommersiya banklarının müstəqil müəyyən etdikləri bazar faiz dərəcələrinə dolayı təsir göstərir.

Daxili qiymətlərin kəskin artmasının müşahidə edildiyi maliyyə böhranı zamanı bank sisteminin, o cümlədən bank likvidliyinin yaxşılaşdırılması yollarını tapmaq lazımdır. MB bank likvidliyinə məcburi ehtiyatlar kimi aləti vasitəsilə təsir göstərə bilər. Kommersiya banklarının MB-dəki məcburi ehtiyatları pul kütləsini əlavə artırmadan onun öz müştəriləri qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirməsinin real mənbəyi ola bilər. Bu halda Mərkəzi bank həmin bankların ehtiyatlarına bazar faiz dərəcəsi əlavə etməli olur. MB pul çap etmədən, bu faizləri ödəmək üçün onu açıq bazarda qazanmalıdır. Aydındır ki, ehtiyat normalarını artırmaqla, MB onlara görə daha çox ödəməli və deməli, pulları daha yüksək dərəcələrlə cəlb etməli olacaqdır.

Beləliklə, müasir iqtisadi şərait qiymətlərin və kreditin qarşılıqlı asılılığının optimal modelinin seçilməsini tələb edir.

Faiz dərəcəsinin kəmiyyəti kommersiya bankının kredit siyasətindən və likvidliyi necə təmin etməsindən asılıdır. Daha çox sayda müştəri cəlb etmək və rəqiblər qarşısında üstünlük qazanmaq, həmçinin bankın mənfəətini maksimallaşdırmaq məqsədilə bank, adətən borc alanların kredit götürə bilmələri üçün münasib borc faizi, müştərilərin banka vəsait qoymaq istədikləri cür depozit faizi müəyyən edir. Kreditin və depozitin qiyməti onların miqdarından və istifadə müddətlərindən asılıdır.

Cəlb olunmuş və yerləşdirilmiş resurslar sahəsində faiz siyasəti iki əsas tələbə cavab verməlidir: əvvələn, depozitlərə görə faiz dərəcəsinin səviyyəsi potensial əmanətçilər üçün cəlbedici olmalıdır; ikincisi, bankın aktiv və passiv əməliyyatları arasında nəzərdə tutulan faiz həddini (*marjını*) kəskin surətdə daraltmamalıdır.

Faiz dərəcələri səviyyəsinin dəyişməsinə həssaslığından asılı olaraq bankın aktivlərinin və passivlərinin qruplaşdırılması baş verir. Bunun üçün dövr müəyyən edilir, sonra isə faiz dərəcələrinin dəyişməsinə həssas olan aktivlər (*RSA*) və passivlər (*RSL*) ayrılırlar. Onların fərqi faiz dərəcələri sə-

viyyəsinin dəyişilməsinə həssas olan aktivlər və passivlər arasında bank portfelindəki uyğunsuzluğu göstərir: $GAP = RSA - RSL$.

Bank likvidliyinin idarə olunması prosesində bankın aktiv və passivlərinin idarə edilməsi yolu ilə faiz riskinin idarə olunması məsələsi həll edilir. Likvidliyin idarə olunması bazarın digər kontragentləri tərəfindən aparılan qiymət rəqabəti ilə məhdudlaşdırılır. Faiz riskinin səviyyəsini aşağı salmaq üçün faiz dərəcələri səviyyəsinin dəyişilməsinin təsirinə məruz qalan aktivlər və passivlər arasındakı uyğunsuzluğu azaltmaq lazımdır.

Bank dairəsində qiyməti əmələ gətirən amillərin vaxtında təhlil edilməsi kommersion bankının müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərtidir. Qiymətlərin əsassız artımının sürətləndiyi şəraitdə bankın fəaliyyəti üçün onun aktivlərinin strukturu qısamüddətli möhtəkir maliyyə qoyuluşları tərəfə dəyişilməli, iqtisadiyyatın və əhalinin uzunmüddətli kreditləşdirilməsinin payı əsaslı surətdə azaldılmaqla qısamüddətli borcların payı artırılmalıdır. Lakin qısamüddətli maliyyə sektoru faiz, likvidlik və kredit risklərinə daha çox məruz qalırlar. Kommersion banklarının qısamüddətli maliyyə bazarının konjunkturasından asılılığı kredit sisteminin xroniki böhranqabağı vəziyyətində özünü göstərir.

3. KREDİT RESURSLARI QIYMƏTİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ QAYDASI

Xarici dövlətlərin bank praktikasında kredit dərəcəsinin müəyyən olunmasının bir sıra modelləri tətbiq edilir. Bunlar “*dəyər üstəgəl*”, “*qiymət liderliyi*”, “*əlavələr*”, “*kep*”, “*dəyər-əlverişlilik*” və başqalarıdır.

Kreditə görə dərəcənin müəyyən edilməsinin ən sadə “*dəyər üstəgəl*” modeli bank tərəfindən cəlb olunan vəsaitlərin dəyərinin və bununla əlaqədar onun əməliyyat xərclərinin uçotunu nəzərdə tutur. Bu modelə əsasən kreditə görə kredit dərəcəsinin hesablanması aşağıdakı komponentlərin (*tərkib hissələrinin*) cəmlənməsi yolu ilə həyata keçirilir:

1) borc alanın kreditləşdirilməsi məqsədilə cəlb olunan vəsaitlərin bank üçün dəyəri;

2) bankın əməliyyat (o cümlədən kredit idarəsi əməkdaşlarının əmək haqqı, kreditin verilməsi və onun ödənilməsi üzərində nəzarət üçün lazım olan avadanlıqların və materialların dəyəri) xərcləri;

3) öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi riskinin səviyyəsinə görə marj (banka kompensasiya verilməsi);

4) hər bir kredit üzrə gözlənilən mənfəət.

Göstərilən komponentlərdən hər biri kreditin məbləğinə nisbətdə illik faiz formasında ifadə oluna bilər. “*Dəyər üstəgəl*” modelinin çatışmazlığı onun bankın öz xərclərini dəqiq bilməsi və başqa kreditorlar tərəfindən rəqabət amilini nəzərə almadan kreditə görə dərəcəni müəyyən etmək olar gümanına əsaslanmasıdır.

Qeyd olunan məhdudiyyətlər kreditə görə dərəcənin müəyyən olunmasının digər modelinin, yəni “*qiymət liderliyi*” dərəcəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində Böyük durğunluq zamanı ABŞ-ın ən iri bankları kreditə görə vahid şəkllə salınmış “*praym-reyt*” adı ilə tanınan (bəzən onu, həmçinin baza və ya sorğu dərəcəsi adlandırırlar) və qısamüddətli kreditlər üzrə daha kreditqabiliyyətli müştərilərə təklif olunan ən aşağı dərəcəni ifadə edən dərəcə müəyyən etmişdilər.

Hazırda ABŞ-da “*praym-reyt*”in üstünlük təşkil edən dərəcəsi kreditə görə özlərinin dərəcələrini müntəzəm olaraq dərc etdirən 13 ən iri banklar-pul mərkəzləri tərəfindən elan olunan dərəcə sayılır. Bir çox illər ərzində bu baza dərəcəsi nadir hallarda dəyişdirilmişdir. Lakin qiymətli kağızlar bazarının və inflyasiyanın sürətli inkişafı şəraitində “*praym-reyt*”in üzən dərəcəsi meydana gəlmişdir. O, pul bazarının 90 günlük kommersion kreditlərinə, kağızlarına və depozit sertifikatlarına görə mühüm dərəcələrin dəyişilməsinə əsaslanır. Pul mərkəzləri olan əsas banklar tərəfindən “*praym-reyt*”in üzən dərəcəsinin hesablanması iki müxtəlif düsturu hazırlanmışdır:

a) “*praym +*” metodu;

b) “*praym ×*” metodu.

Məsələn, “*praym-reyt*” 10% olduqda borc alana “*praym+2*” metodu ilə qısamüddətli kreditə görə 12%-lik dərəcə müəyyən edilə bilər.

Həmin müştəri üçün dərəcə digər üsulla “praym×1,2” bazasında təyin oluna bilər ki, bu halda kreditə görə faiz dərəcəsi = 1,2×10% = 12% təşkil edir.

Dərəcələrin yüksəldiyi şəraitdə “praym×” metodu ilə hesablanan göstəricilər “praym+” metodu ilə hesablanmış göstəricilərə nisbətən daha sürətlə artır. Dərəcələr azaldıqda isə əksinə olur.

XX əsrin 70-ci illərindən etibarən banklar “praym-reyt” ilə yanaşı kreditlər üzrə baza kimi sahibkar firmalara LIBOR (*London banklararası təklif dərəcəsi*) dərəcəsi də tətbiq etməyə başlayırlar. Bu bank sisteminin beynəlmilləşdirilməsi və aparıcı banklar tərəfindən kredit resursları kimi avrodollarından getdikcə daha çox istifadə edilməsi ilə əlaqədar idi.

“Praym-reyt” və ya LIBOR əsasında kreditlərə görə dərəcələrin müəyyən olunması sistemlərinin sonrakı modifikasiyası 80-ci illərdə meydana gəlir. Yəni, “praym-reyt”dən aşağı dərəcənin müəyyən olunması modeli yaranır. Bu model borc alanlar uğrunda banklar arasında gedən kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində meydana gəlmişdir. Məsələn, ABŞ-da bir çox banklar bəzi iri və orta korporasiyalara bir neçə gün və həftə müddətinə “praym-reyt”dən aşağı olan pul bazarı dərəcələri üzrə kreditlər verirlər. Bu zaman müəyyən xərclərin ödənilməsi və mənfəət əldə olunması üçün az bir (0,25%-dən 0,75%-dək) marj əlavə edilir.

Qiymət liderliyi modelinin 80-ci illərdə meydana gələn daha bir modifikasiyası olan “kep” maksimal faiz dərəcəsidir (*pul bazarındakı faiz dərəcələrinin gələcək dinamikasından asılı olmayaraq kreditə görə dərəcənin razılaşdırılmış yuxarı həddi*). Bu halda borc alana ilkin dərəcədən maksimum 5% yüksək “praym-reyt+2” üzən dərəcəsi təklif oluna bilər. Lakin banklar özlərinin kredit müqavilələri üzrə “kep” dərəcəsi müəyyən edərkən ehtiyatlı olmalıdırlar. Çünki yüksək faiz dərəcələrinin uzun müddət saxlanması üzən faiz dərəcələrinə görə riskin borc alandan kreditora keçməsinə gətirib çıxarda bilər.

Borclara görə faizlərin əlavə edilməsi həmçinin müqaviləyə uyğun olaraq həyata keçirilir. *Kreditə görə faiz – kredit resurslarının qiymətidir.* Onu aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$I = \frac{a \times i \times d}{100K},$$

burada I – əlavə edilmiş faizlərin miqdarı;
 i – kreditə görə faiz dərəcəsi;
 d – dövr ərzindəki günlərin sayı;
 K – ildəki günlərin sayı;
 a – hesabdakı vəsaitlərin orta qalığıdır ki, bu da:

$$a = \frac{a_1/2 + a_2 + a_3 + \dots + a_j + \dots + a_m/2}{m-1} \text{ düsturu ilə hesablanır.}$$

burada a_j – bərabər zaman kəsiyində götürülən, müvafiq tarixə (*məsələn, hər ayın ilk gününə*) vəsaitlərin qalığı;
 $j = 1, 2, \dots, m$ (*məlumatların miqdarıdır*).

Bank borclarına görə faiz dərəcələrinin səviyyəsi pul bazarının vəziyyətindən, yəni pula olan tələb ilə pul təklifi arasındakı nisbətə dəyişilməsindən asılı olaraq müəyyən edilir. Əgər tələb və təklif tarazlıdırsa, onda baza faiz dərəcəsinə və faiz marjının miqdarını hesablamaq olar. Baza faiz dərəcəsi – kommersiya bankları tərəfindən daha etibarlı şirkətlərə, kreditqabiliyyətli müştərilərə və ya ən yaxşı borc alanlara verilən kreditlərə görə ən aşağı faiz dərəcəsidir.

Kreditləşmənin baza faiz dərəcəsi passiv əməliyyatlar üzrə kommersiya banklarının ödədikləri faizlərin səviyyəsinə müvafiq surətdə müəyyən olunur. Ümumi baza faiz dərəcəsi aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$B_{üfd} = \frac{K_{sr} \times F_{pəđ}}{KQ},$$

burada K_{sr} – səmərəli kredit resursları;

$F_{pəđ}$ – passiv əməliyyatların müvafiq növlərinə görə faiz dərəcələri;

KQ – kredit qoyuluşlarının (*gəlir gətirən aktivlərin*) həcmidir.

Ümumi baza faiz dərəcəsinə müəyyən etmək analitik məqsədi daşıyır. Belə ki, ondan kredit təklifləri paketinin qiymətləndirilməsinin təhlilində istifadə edilir. Konkret borcların verilməsinə dair məsələ həll olunarkən vaxt amili, yəni borcdan istifadə dövrü (T) nəzərə alınmaqla müəyyən edilən “*kreditin baza qiyməti*” (BQ_k) göstəricisi tətbiq olunur:

$$BQ_k = \frac{K_{tsr} \times F_{pəđ}}{KQ_T},$$

burada K_{tsr} – T dövrü ərzində səmərəli kredit resursları;

KQ_T – T dövrü ərzində kredit qoyuluşlarının həcmidir.

Bankın xərclərini müəyyən etmək üçün xüsusi metodikaya ehtiyac yoxdur. Buraya bankın fəaliyyət göstərməsinə çəkilən xərclər, yəni kredit resurslarına görə ödəniş, işçilərin əmək haqqı, icarə haqqı və i.a. daxildir.

Mənfəətin hesablanması metodikasının əsasını bankın xüsusi kapitalına düşən gəlirin miqdarı təşkil edir. Səhmdar kommersioniya bankları üçün belə göstərici dividenddir. Əgər bank tərəfindən buraxılan qiymətli kağızların bazar dəyəri onların nominal dəyərlərindən aşağı olarsa, passiv əməliyyatlar üzrə onun səviyyəsi baza faiz dərəcəsiindən aşağı olacaqdır. Xüsusi kapitalın gəlirlilik norması müəyyən edilərkən imtiyazlı səhmlər üzrə ödənilən gəlirin səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Orta gəlirlilik normasının xüsusi kapitalın miqdarına vurma hasilı dividendlərin ödənilməsinə ayrılan mənfəətin həcmi müəyyən etməyə imkan verir. Orta gəlirlilik norması lazım olan mənfəətin ümumi məbləğinin hesablanması əsası sayılır. Beləliklə, bankın gəlirinin minimum zəruri həcmi aşağıdakı düstur əsasında hesablamaq olar:

$$GZH = BX + Md + EF + MeB + İHF,$$

burada BX – bankın xərclərinin cəmi;

Md – dividendlərin ödənilməsinə ayrılan mənfəət;

EF – bankın ehtiyat fonduna ayırmaları (*mənfəətin ümumi həcmiinin faizi*);

MeB – büdcəyə ödənişlər;

$İHF$ – bankın minimum məqsəduyğun istehlak fondudur (*əvvəllər iqtisadi həvəsləndirmə fondu adlandırılırdı*).

Faiz marjının miqdarını aşağıdakı düsturla müəyyən etmək lazımdır:

$$FM = \frac{GZH}{KQ} \times 100\%.$$

Beləliklə, müştərilərə borcların verilməsi kreditin baza qiyməti və aktiv əməliyyatların gəlirlərinin passiv əməliyyatlar üzrə xərclərdən nə qədər çox olduğunu göstərən faiz marjı nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Faiz marjını müəyyən etmək üçün kommersioniya bankı borclara görə faiz dərəcələrinin dinamikasını öyrənməli və bu zaman inflyasiya sürətinin ona təsirini nəzərə almalıdır. Nominal faiz dərəcələri bütün investisiya müddətində gözlənilən in-

flyasiya sürətini üstələmək üçün lazımi və real qaytarmanı təmin edə biləcək səviyyədə müəyyən olunmalıdır. Buna görə də

$$\textit{Kreditə görə} \\ \textit{real faiz dərəcəsi} = \frac{\textit{Kreditə görə nominal} \\ \textit{faiz dərəcəsi}}{\textit{İnflyasiya} \\ \textit{sürəti}}$$

Bazar konyunkturasına müvafiq olaraq kreditin faktiki qiyməti bank tərəfindən hesablanan real qiymətindən yuxarı və ya aşağı ola bilər. İkinci halda kommersiya bankı özünün likvidliyinin idarə olunmasına dair əlavə tədbirlər görməyə məcburdur. Bunun üçün passiv əməliyyatların strukturunu dəyişdirmək və kredit qoyuluşlarının həcmi artırmaq lazımdır ki, bu da aktiv əməliyyatlar üzrə azaldılmış faiz dərəcələrinin alındığı şəraitdə likvidliyin kifayətedici səviyyəsini təmin etməyə imkan verir.

Seminar sualları

- 1.Kreditlər və onun qiymətlər sisteminə təsiri
- 2.Kreditin qiymətinin məzmunu
- 3.Faiz norması və ya faiz dərəcəsi
- 4.Kreditin qiymətinin dəyişilməsinin xarici və daxili amilləri
- 5.Kredit resurslarının qiymətinin müəyyən edilməsi metodikası
- 6.Kreditə görə faiz dərəcəsi